

СУТЬ ПЕРЕХІДНИХ ПАЛАТАЛІЗАЦІЙ ПРИГОЛОСНИХ І ЇХ НАСЛІДКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Становленням мови вважають її розростання в єдину систему, відмінну від інших систем, фонетичних, граматичних, лексичних елементів, які почали складатись в той час, коли ця мова була ще діалектом своєї мови-основи. Процес формування мови є досить тривалим, залежить від багатьох причин, зумовлених, в першу чергу, історією народу – носія цієї мови. Українська мова утворилась на основі діалектів полян, тиверців, уличів, дулібів, білих хорватів, деревлян і сіверян ще в надрах праслов'янської мови.

Історична граматики української мови як наука покликана показати процес виникнення та розвитку української мови, розглянути конкретні мовні зміни і вказати їх хронологію, а також визначити причинно-наслідкові зв'язки, розкрити загальні закономірності розвитку й перебудови мовної системи. Історична основа лінгвістичних досліджень дає змогу зрозуміти і науково пояснити різноманітні явища сучасної української мови.

Розвиток мови – це зміни, які відбуваються в мові в напрямку її вдосконалення. Зміни ці проходять на всіх структурних рівнях мови, в тому числі й у звуковій системі. Важливе фонологічне значення для системи приголосних фонем української мови має процес палаталізації задньоязикових приголосних. *Палаталізація* (від латинськ. *palatum* «піднебіння») – пом'якшення приголосних звуків у певних фонетичних позиціях внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння [4, с. 417].

У системі консонантизму сучасної української мови палаталізовані приголосні були успадковані від праслов'янського періоду, коли

відбувалась перебудова спільнослов'янської системи приголосних фонем. На ранньому праслов'янському етапі існувала стійка тенденція до пом'якшення, або палаталізації, задньоязикових приголосних [g], [k], [x] під впливом голосних переднього ряду [i], [ь], [e], [ɛ], [ě] (ять). Палаталізації часто називають **перехідними**, тому що вони призводили до якісних змін приголосних, а не лише до їх пом'якшення. Ці приголосні звуки були твердими, проте голосні переднього ряду [i], [ь], [e], [ɛ], [ě] (ять), що стояли біля них, вимагали пом'якшення [g], [k], [x]. На їх місці утворювалися, відповідно, інші приголосні.

Дослідники історичної фонетики української мови традиційно вирізняють три перехідні палаталізації задньоязикових приголосних звуків [1, с. 168, 200, 208; 2, с. 36, 44–46; 3, с. 37; 4, с. 417; 5, с. 77, 84].

Перше перехідне пом'якшення полягає у тому, що задньоязикові приголосні [g'], [k'], [x'] перед голосними переднього ряду [i], [ь], [e], [ɛ], [ě] (ять) перетворилися на м'які шиплячі [ž'], [č'], [š']: староукр. *другъ* – *друже*, *наука* – *учити*, *страхъ* – *страшно*.

Такі фонетичні зміни відображені в усіх сучасних слов'янських мовах, зокрема, перша палаталізація широко представлена в сучасній українській мові у вигляді чергувань [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш]: *біг* – *біжиш*, *тяга* – *тяжко*, *крик* – *кричати*, *рука* – *ручка*, *смій* – *смішити*, *дух* – *душно*. Проте у складі української мови сьогодні наявні слова, в яких задньоязикові приголосні перед голосними переднього ряду не змінилися. Ці мовні одиниці належать до пізніших запозичень з інших, неслов'янських, мов: *гімн* (від латинськ. *hymnus* «хвалебна пісня на честь богів»), *кінетика* (від грецьк. *kinetikos* «той, що рухає»), *хімія* (від грецьк. *chemeia* «наука про речовину») тощо, або ж голосний переднього ряду у їх складі розвинувся з іншого голосного тоді, коли в українській мові процес пом'якшення вже не проходив: укр. *гідний* – староукр. *годъньши*, укр. *кінь* – староукр. *конь*, укр. *хід* – староукр. *ходъ*.

У деяких неслов'янських індоєвропейських мовах закон першого перехідного пом'якшення [g'], [k'], [x'] не діяв. Цей процес палаталізації

став однією з фонетичних рис, що виділяють слов'янські мови з-поміж інших індоєвропейських.

За останніми дослідженнями українських учених, перше перехідне пом'якшення розвинулось наприкінці старої – на початку нової ери, а друге – в II – V ст. н. е. [3, с. 37].

Під **другим перехідним пом'якшенням** розуміють зміну задньоязикових приголосних [g'], [k'], [x'] перед голосними [i], [ě] (ять) дифтонгічного походження на м'які шиплячі [z'], [c'], [s']: староукр. *друзь* – *друзи*, *рѣка* – *рѣцѣ*, *страхъ* – *страсѣ*.

Внаслідок другої палаталізації виникло чергування [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'], яке найчастіше простежується в кінці основи, при словозміні, зокрема у формах давального і місцевого відмінків однини іменників: *туга* – *тузі*, *яблуко* – *на яблуці*, *рух* – *у русі*; у формі називного відмінка множини іменника чоловічого роду: *друг* – *друзі*. Зміна задньоязикових приголосних [g'], [k'], [x'] перед [i], [ě] (ять) дифтонгічного походження на м'які шиплячі [z'], [c'], [s'] відображена не в усіх слов'янських мовах, найбільше – у білоруській та українській. Це зумовлено тим, що зміни відбувалися вже тоді, коли у праслов'янській мові накреслилося протиставлення східних і західних діалектів [2, с. 45].

Задньоязикові приголосні зазнавали другого пом'якшення і тоді, коли між ними та голосними [ě] (ять) або [i] дифтонгічного походження (з [oi]) знаходився губний [v (u)], тож звукосполучення [gv], [kv] змінилися на [zv], [cv]: староукр. *звѣзда* < прасл. *guoigda; староукр. *цвѣтъ* < прасл. *kuoit. Наслідки цього процесу репрезентовані у сучасній українській мові: *цвіт*, *звізда*, діал. *звізда*.

Унаслідок **третього перехідного пом'якшення** задньоязикові приголосні [g'], [k'], [x'] після голосних переднього ряду [i], [ь], [e], та **складотворчого [r]** змінилися на [z'], [c'], [s'], якщо в наступному складі був голосний заднього ряду, крім [ы] або [ь]: староукр. *польза* – прасл. *rolьga (пор. *пільга*), староукр. *лицо* – прасл. *liko, староукр. *весъ* – прасл.

*вхь. На перший погляд, результати другої і третьої палаталізацій збігаються. Проте третя палаталізація, на відміну від двох попередніх, є наслідком не регресивного впливу, а прогресивного, бо зумовлена дією попередніх звуків на наступні.

Як зазначає Ю. Шевельов, це був пізніший процес, який проходив у дуже послабленому вигляді, не заторкнувши усіх форм, що відповідали його умовам [5, с. 84]. Тож наслідки його зберігаються в українській мові в обмеженій групі слів, зумовлюючи чергування приголосних звуків [г] – [з’], [к] – [ц’], [х] – [с’] у споріднених словах: *княгиня* – *князь*, *стягати* – *стеязя*, *вінок* – *вінець*, *вершник* – *вершниця*, *грішник* – *грішниця*, *лик* – *лице*, *молодик* – *молодиця*, *трійка* – *Трійця* і под.

Третє перехідне пом’якшення задньоязикових приголосних не було послідовним і неповно відображене у слов’янських мовах. У цілком тотожних умовах, в одних і тих же формантах вона проявлялася факультативно, вибірково [1, с. 208]. Такі приклади знаходимо у варіантах суфікса *-*ik-a (-*ik-ъ)/-*ic-a*: порівняйте рос. *черника* й укр. *чорниця*, рос. *ученик* й укр. *учениця*. Як стверджують учені, ця палаталізація ще недостатньо досліджена, оскільки не всі фонетичні умови її проходження вивчені [2, с. 46].

Отже, пом’якшення задньоязикових приголосних під дією голосних звуків переднього ряду проходило в кілька етапів, неодноразово, і спричинило основні три типи змін. Наслідки перехідних палаталізацій широко відображаються у сучасній українській мові. Вони зумовлюють наявність чергування приголосних звуків [г] – [ж] – [з’]: *княгиня* – *княжити* – *князь*, [к] – [ч] – [ц’]: *вінок* – *віночок* – *вінець*, [х] – [ш] – [с’]: *рух* – *рушити* – *у русі*. Сучасна українська мова є одним з етапів розвитку мови українського народу. Зіставлення сучасних мовних фактів з відповідними явищами, відбитими у пам’ятках писемності, допомагає з’ясувати мовні зміни, дати історичний коментар до них та усвідомити ті процеси, які відбулися в українській мові у минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн С. Б. Сравнительная грамматика славянских языков : учебник / С. Б. Бернштейн – 2-е изд. – Москва: Наука, 2005. – 352 с.
2. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П. та ін. Історична граматики української мови / А. М. Жовтобрюх та ін. – К. : Вища школа, 1980. – 316 с.
3. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 248 с.
4. Українська мова: енциклопедія / Ред. кол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.
5. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.